

Univerzita Karlova
Pedagogická fakulta
Katedra českého jazyka

BAKALÁŘSKÁ PRÁCE

Jazyková stránka českých lidových písní
Czech folk songs from language perspective of view
Priscilla Zíková

Vedoucí práce: Doc. PhDr. Martina Šmejkalová, Ph.D.
Studijní program: Specializace v pedagogice
Studijní obor: Český jazyk – Hudební výchova

Odevzdáním této bakalářské práce na téma Jazyková stránka českých lidových písní potvrzuji, že jsem ji vypracovala pod vedením vedoucího práce samostatně za použití v práci uvedených pramenů a literatury. Dále potvrzuji, že tato práce nebyla využita k získání jiného nebo stejného titulu.

Praha, 2019-07-12

Děkuji Doc. PhDr. Martině Šmejkalové, Ph.D. za odborné vedení práce.

ABSTRAKT

Lidové písně jsou tradičním projevem estetického cítění obyvatel určité země a jsou svébytným dokladem o národu samotném, ale primárně je na ně nahlíženo z hudebního nebo historického hlediska. Vizi této práce je snaha nahlédnout na lidové písně a jejich texty z hlediska jazykového a pokusit se vytvořit obecnější charakteristiku.

Obsah teoretické části zpracovává lidový umělecký styl a jeho specifické zdroje, písňový folklór s jeho základními prvky, strukturu textové stavby písně. Dále teoretická část obsahuje vhled do určitých tematických oblastí lingvistických disciplín - nahlíží do problematiky jevů, které se při jazykovém rozboru textů lidových písní projeví jako frekventované. Na nejfrekventovanější jevy je nahlíženo z jednotlivých jazykových hledisek.

Práce obsahuje kapitolu o kognitivní lingvistice, která se jeví jako velmi perspektivní disciplína, přichází s novými výzkumnými metodami a zaměřuje se na oblast, ve které dochází k propojení lingvistiky s psychologií a kulturou. Věnuje se „obrazu světa“, který je ustálen v jazykovém povědomí mluvčích určitého jazyka. Na základě této myšlenky je v práci sestaven jazykový obraz vojáka a to tak, jak je představován prostřednictvím textů lidových písní.

V praktické části jsou podrobeny rozboru texty vybraných lidových písní, na kterých je možné ukázat specifické prvky, které se v zápisech textů objevují nejčastěji.

KLÍČOVÁ SLOVA

Lidová píseň, text, kognitivní lingvistika, jazykový obraz

ABSTRACT

Folk songs are a traditional expression of feelings aesthetics of people in a specific country and they are a peculiar proof of the nation itself, but primarily are regarded with musical or historical perspective. The vision of the task is an aspiration to preview of folk songs and their lyrics from a linguistic standpoint of view and to try to create a general characteristics.

The content of the theoretical part deals with folk art style and its specific sources, song folklore with its basic elements, the structure of the textual song construction. The theoretical part contains further insight the view into certain thematic areas of linguistic disciplines. It looks at the problematic of phenomena which were found frequently used during folk song analysis. The most frequent phenomena are viewed from individual language points of view.

The work contains a chapter on cognitive linguistics, which seems to be a very promising discipline, comes with new research methods and it focuses on the area in which linguistics is interconnected with psychology and culture. It devotes itself to the image of the world that is established in the language consciousness of the certain language speakers. On the basis of the idea is built linguistic view of the soldier with the way, how he is described in the lyrics of folk songs.

In the practical part there is a linguistic analysis of chosen folk song lyrics through them is possible to demonstrate specific elements which appear the most often. Folk song lyrics contain interesting material for further language research.

KEYWORDS

folk song, lyrics, cognitive linguistics

Úvod	7
1 Metodika.....	8
2 Lidová tvorba.....	9
2.1 Definice písně	9
2.2 Lidová píseň.....	9
2.2.1 Lidová píseň na českém území.....	10
2.3 Písňový folklór.....	10
2.3.1 Základní prvky folklóru.....	11
3 Lidový umělecký styl	13
3.1 Zdroje specifčnosti.....	13
3.1.1 Potřeba zpěvu	13
3.1.2 Potřeba rytmu	14
3.1.3 Potřeba poetična	14
3.2 Struktura písňového textu	15
3.2.1 Kompoziční postupy.....	15
3.2.2 Tropy	17
3.2.3 Stylistické figury	17
4 Lingvistika.....	19
4.1 Hlásková úroveň	19
4.1.1 Elize.....	19
4.1.2 Expentenze.....	19
4.1.3 Proteze	20
4.2 Úroveň lexikálně-sémantická	21
4.2.1 Posun významu.....	21
4.2.2 Frazeologie	21

4.2.3	Slovní zásoba.....	21
4.3	Úroveň syntaktická	22
4.3.1	Větné členy - Předmět v pozici s formou genitivu	22
4.4	Úroveň historicko-mluvnická	23
5	Jazyk v kognitivní lingvistice	24
5.1	Jazykový obraz světa	24
5.2	Kognitivní definice	24
6	Rozprava o obměnách textů lidových písní.....	26
6.1	Různorodost jazykových prostředků	26
6.2	Eliminační tendence nesrozumitelných míst	26
7	Zápis lidové písně.....	28
7.1	Návrhy, jak nakládat se oblastními specifiky	29
7.1.1	Chodské lidové písně.....	30
8	Jazykové jevy v lidových písních.....	32
8.1	Prostonárodní české písně a říkadla od K. J. Erbena	32
8.2	Špalíček národních písní a říkadel od M. Alše	42
8.3	Chodské písně a pohádky od J. Š. Baara	44
9	Jazykový obraz vojáka.....	46
	Závěr.....	50

Úvod

Lidové písně jsou tradičním projevem estetického cítění obyvatel určité země a jsou svébytným dokladem o národu samotném. České země disponují rozsáhlým korpusem lidové tvorby, písňová tvorba je právoplatným členem kulturního dědictví a odkazem našich předků. Na českou lidovou píseň je nahlíženo primárně z hlediska hudebního nebo historického. Proto mi přišel nápad, zaměřit se na lidovou píseň z textového a jazykového hlediska, velmi originální a podnětný. Touto cestou bych chtěla přiblížit hudebně kulturní oblast k obci jazykové a jazykovědné a zároveň bych chtěla zaktualizovat folklórní dědictví.

Obecný cíl této práce lze charakterizovat jako snahu o vyvození obecnější charakteristiky jazyka lidových písní. S tímto cílem se dále pojí snaha utřídit jazykové jevy vyskytující se v textech lidových písní do vyšších tematických celků.

Konkrétním cílem práce je nalézt v textech lidových písní nějaké jazykové jevy, které by mohly být určeny jako specifické a na základě získaného materiálu určit, jestli převažují ve složce lexikálně-sémantické, či gramatické.

První část práce se zabývá teoretickými poznatky z dostupných zdrojů a odborné literatury. Jednotlivé výkladové části jsou zaměřeny na konkrétní problematiku, tedy na konkrétní jazykové jevy, jejichž teoretické ukotvení - v rámci jejich mateřských disciplín - je pro druhou část práce nezbytné.

Druhá část práce je praktická. Její podstatou není vyložit na konkrétních příkladech veškeré jazykové úkazy, které byly v průběhu shromažďování materiálu a rozboru nalezeny, ale doložit ty, které se vykazovaly velmi specificky nebo jako frekventované.

1 Metodika

Základ práce je z velké části postaven na zkoumání písňového materiálu, prošla jsem nesčetné množství zpěvníků, sborníků, špalíčků a tematických výborů – s cílem zjistit, jaký materiál se nabízí. Vyhledávala jsem určité častěji se vyskytující jazykové jevy a postupně je uskupovala do celků s nějakým společným znakem, ať už hláskoslovným, syntaktickým, kompozičním atd.

Následně jsem chtěla svůj sběrný výzkum podložit teoretickým výkladem, a to prostřednictvím odborných studií, publikací a jazykových příruček. Došla jsem ke zjištění, že mnou nalezené jazykové jevy prochází napříč celým jazykovědným spektrem a ještě hranice přesahuje (např. do literární teorie, versologie).

Poté jsem zvolila reprezentativní korpus českých lidových písní, na kterém jsem se pokusila přehledným způsobem představit specifické textové nálezy a jevy nejfrekventovanější. Tato část je situována v praktické části práce.

Do teoretické části práce jsem uváděla kapitoly, které se odrážejí od odborné literatury - takové, které se věnují estetické a poetické stránce lidových útvarů. A kapitoly, které podávají teoretický výklad selektovaných jazykových oblastí. U těchto bylo zapotřebí informace vyjmout z jednotlivých mluvnických příruček.

V praktické části se nachází nejprve rozbor jednotlivých textů písní a poté kapitola využívající metody kognitivní lingvistiky k vykonstruování jazykového obrazu pojmu voják v jazyce.

Metody: analýza, kognitivní definice

2 Lidová tvorba

2.1 Definice písňe

Mluvíme-li o písni, mluvíme o útvaru, ve kterém dochází ke spojení veršovaného textu s nápěvem, tento útvar vypovídá o stavu duchovní kultury a sociálně ekonomické základny společnosti, ve kterém píseň vznikla.

Za lidovou píseň je v první řadě považovaná píseň vzniklá ve vesnickém prostředí, mimo té však existuje i píseň z prostředí městského, tzn. zlidovělá (folklorizovaná píseň), jejíž podstatou je, že její vznik můžeme připisovat konkrétnímu autorovi, termín zlidovělá obsahuje informaci, že se píseň ujala, rozšířila a stala součástí lidového písňového repertoáru (autor již nemusí být znám všem členům společnosti). Zmínit můžeme i písňe tzv. populární (někdy zvané pololidové), mezi které lze zařadit např. písňe kramářské i šlágry. „*Specifický charakter mají písňe dělnické*“¹, jejich specifčnost je dána tím, že se pohybují na rozhraní mezi městským a vesnickým prostředím.

Lidová píseň je považována za výsledek estetické tvorby vesnického obyvatelstva, stala se majetkem celého národa a slouží k jeho reprezentaci. Z tohoto pohledu je lidová píseň důležitou součástí národní kultury.

2.2 Lidová píseň

*„Píseň národní jest zpěv, z národu vůbec vyšlý i v jeho duchu, co do obsahu i do formy, složený.“*²

Texty lidových písní jsou lidového původu. Vychází z lidu a k lidu promlouvají. „*Vlastní zpěvy lidu selského jsou bezděčnými, důvěrnými projevy jeho... píseň musí na sobě mít některé rysy, které spojují se s povahou zpěvu lidového...Je to neskutečná poesie příležitostní a improvizovaná...Lid písňemi svými vyslovuje jen to, co prožil a procítil.*“³

V zásadě je lidová píseň anonymní, mezi její další charakteristické znaky patří vazba na venkovský lid, kolektivnost, ústní tradice, variabilita a úzká souvislost s konkrétními životními situacemi – s prací, rodinou a církevními svátky.

BENEŠ, Bohuslav. *Česká lidová slovesnost. Výbor pro současného čtenáře*. Odeon, Praha, 1990, s. 39

² ERBEN, Karel Jaromír. *Prostonárodní české písňe a říkadla*, předmluva, IX

³ HOSTINSKÝ, Otakar. O písni lidové. In: *Od samomluvy k chóru*. Praha: Galén, 2016, str. 31

Pojetí lidové písně prošlo vícero etapami, pro terminologické objasnění musíme uvést, že nejprve se zavedl pojem „národní píseň“, což je ve folkloristice časově omezené označení „lidové písně“.⁴

Do 18. st. byl obecně používán termín „národní“ nebo „prostonárodní“ píseň, tento termín byl nahrazen pojmem „lidová“ a původní „národní“ píseň se významově posunula na písňový projev s vlasteneckým obsahem. (Pecháček, s. 17)

Lidová píseň stojí v opozici vůči písni umělé, mezi nimiž je odlišnost udána otázkou autorství, lidové písně jsou zpravidla písně anonymní, kdežto píseň umělá je písni autorskou. *„Slova pravé národní písně jsou jen smysl a výklad hudebního jejího hlasu. Nepravím, že by slova písně národní vždy teprv podle již hotové melodie utvořena byti musila, můžeť také dobře básník oboje najednou z duše své vyníti: nikdy však se nepřihází, aby byl básník národní nejprve slova své písně shotovil a potom teprv aby k nim hledal nápěvu. Vtomť se také liší píseň národní od jiných písni uměleckých, že v písni národní slovo z hudby anebo spolu s hudbou vzniká, v uměleckých pak obyčejně hudba ze slova vychází.“*⁵

2.2.1 Lidová píseň na českém území

V našich podmínkách rozlišujeme lidové písně podle místa původu, nejjednodušší dělení rozlišuje písně moravsko-slezské a písně české. Jsou mezi nimi patrné rozdíly. Po hudební stránce mívá moravská píseň nepravidelnou formu, rytmus se podřizuje deklamací textu, zpěvák má patřičnou volnost v projevu, tonalita se neomezuje pouze na dualismus durových a mollových tónin, využívá například i tónin starých – církevních. Co se slova a textu týče, do moravských písni pronikají ve velké míře různé dialekty, takže je zde značná rozmanitost v podobách a tvarech slov, v jejich výslovnosti a ve výsledku i v zápisu.

Naproti tomu česká píseň je periodická, symetrická, jasně strukturovaná, pohybuje se v durových tóninách a výjimečně v mollových. Ve srovnání s moravsko-slezskou oblastí nejsou dialekty tak výrazné.

2.3 Písňový folklór

Dle Bohuslava Beneše za hudební folklór považujeme historicky vzniklý hudební žánr, který tvoří dlouhodobě přetrvávající strukturu stereotypů v rámci tradiční kultury, ve které

⁴ BENEŠ, Bohuslav. *Česká lidová slovesnost. Výbor pro současného čtenáře*. Odeon, Praha, 1990, str. 39

⁵ ERBEN, Karel Jaromír. *Prostonárodní české písně a říkadla*, předmluva, VIII

vznikl. Jeho funkcí může být informativní sdělení, vyjadřování názorů či představ nebo emocionálně zaměřená zábava.

Typickým rysem písňového folklóru je vznikající vzájemná vazba mezi produktory a recipienty, je to vazba zpětného ražení, interpret je schopen na základě reakcí publika odhadnout, co vnímatelé přijímají pozitivně a co nikoliv a tudíž by bylo zapotřebí změnit. Zpětná vazba je nedílnou součástí umělecké tradice. „Z primárního typu komunikace (prostého sdělení) se díky vnímatelskému prostředí stává kontaktní typ (mluvčí vzbuzuje aktivitu vnímatele).“⁶

Jedním z východisek pro zkoumání folklóru je lingvistické bádání, v němž se dá využít postupů literárních či hudebních teorií. „Jazyková složka je formou i materiálem, z něhož vzniká esteticky zaměřený slovesný projev.“⁷

2.3.1 Základní prvky folklóru

Bohuslav Beneš ve své publikaci (1990, s. 8- vyčleňuje pět základních prvků folklóru, které se, jak tvrdí, nevyskytují vždy ve stejné míře a stejnou intenzitou. Snaha o vyčlenění jednotlivých složek však není vždy jednoduchá, jde totiž o zásah zvenčí a musí se počítat s odchylkami, které jsou podmíněné životností či přizpůsobováním určité skladby nebo folklórního žánru.

Kolektivismus

Kolektivita je jedním ze základních prvků a je podmíněna existencí tradice. Ve folklórních skladbách se projevuje jednotou v názorech nebo ve společně sdílených emocích. (B. Beneš, s. 9) Ona jednota je základní tvůrčí a estetickou kategorií a lze ji najít v rodinné tradici či v procesu přejímání zažitých forem a jejich přizpůsobování měnícím se společenským podmínkám.

Improvizovanost a variabilita

Dalším prvkem je možnost improvizace v daném projevu a z té následně vyplývá variabilita. Improvizací rozumíme změnu tvaru způsobenou individuální tvůrčí činností, může vzniknout neúmyslně a bezděčně či si ji produktor může dopředu připravit, a tudíž ji považujeme za cílenou a úmyslnou. Improvizační tendence zajišťují pohyblivost v tradičně

⁶ BENEŠ, Bohuslav. *Česká lidová slovesnost. Výbor pro současného čtenáře*. Odeon, Praha, 1990, s. 8

⁷ Tamtéž

stabilním prostoru. Výsledné změny se odehrávají na historicko-spoločenském pozadí. (Beneš, s. 9)

Funkčnost

Bohuslav Beneš (1990, s. 10) hovoří o funkcích estetických a mimoestetických. Dále také o polyfunkčnosti folklóru, jímž se zabývá samostatné odvětví folkloristiky.

Synkreze

Synkretičnost je úzce spjata s funkcí folklóru a je typickým příznakem lidového projevu. Může docházet k prolínání postupů více žánrů v rámci jednoho útvaru. Ideálním příkladem je spojení hudebního žánru písně s pohybovou aktivitou – tedy tancem.

Tradice

Jako integrační jednotku zmiňovaných prvků, které spoluutvářejí folklórní charakter, uvádí Beneš tradičnost (1990, s. 10-11). Jejím prostřednictvím se uchovávají známky umělecko-spoločenské minulosti a jejím specifickým odrazem je dle jeho názoru tematická užitelnost (spojení nového s již známým – vliv kolektivity a historie), žánrová synkretičnost (týkající se tvaru podání a improvizací realizace) a účelnost sdělení (orálně vyjadřovaná skladba musí vejít do širšího povědomí – proces folklorizace).

3 Lidový umělecký styl

Na lidový jazyk lze v podstatě nahlížet z dvojí perspektivy. V rovině lidové kultury je kontrastní k jazyku užívanému ke každodennímu dorozumívání a v rovině kultury celonárodní stojí v opozici k literárnímu uměleckému stylu. (Bartmiński, s. 40) I když se stylizace různých autorů ve svých provedeních mohou lišit, lze vyložit určitý obraz lidového stylu, protože základové rysy jsou v podstatě shodné. „*Jde o soubor určitých formálních prostředků, zákonitosti jejich spojování, ale i o hodnoty, které jsou těmito prostředky nesený.*“⁸

Jazyk lidové kultury má své specifické funkce. V písňovém folklóru se mohou uplatňovat jazykové formy, slootovné formy (které se běžně neužívají) a specifické významy. Rozdíly mezi lidovou poetikou a běžným dialektem lze popsat na základě derivace, tj. „*předvídatelných modifikací, které spočívají v přidávání, eliminaci nebo záměně určitých prvků pro estetické účely.*“⁹ Například místo obyčejného slova *voda* užijeme výrazu *voděnka*.

Ve folklóru hrají dominantní roli výrazy z oblasti základní slovní zásoby jako *voda, panna, les, louka*, takové výrazy spadají do roviny meziregionální, naproti tomu existuje výrazivo s charakterem nadregionálním, které je určitým způsobem příznakové a podle Bartmińského nutně souvisí s potřebou zpěvu, rytmičnosti a poetičnosti. (Bartmiński, s. 40)

Hovoříme-li o folklórních textech, jejichž životodárnost byla zpravidla udávána ústním tradováním (než došlo k textovému zaznamenání), je zřejmé, že tomu musí odpovídat i forma daného textu – kvůli zapamatovatelnosti. Struktura textu je podřízena typizaci, dochází ke stabilizaci začátku a konce textu a vytváří se jazykové schéma (Bartmiński, s. 42). Výsledně je tak usnadněn proces tvorby textu a jeho reprodukce.

3.1 Zdroje specifčnosti

3.1.1 Potřeba zpěvu

Jako první zdroj specifčnosti jazyka lidové kultury uvádí Bartmiński potřebu zpěvu. Píseň je výsledkem vzájemného vztahu mezi jazykem (potažmo slovem) a hudbou. Do střetu se

⁸ BARTMIŃSKI, Jerzy. *Jazyk v kontextu kultury. Dvanáct statí z lublinské kognitivní lingvistiky*. UK, Praha, 2016, s. 40

⁹ BARTMIŃSKI, Jerzy. *Jazyk v kontextu kultury. Dvanáct statí z lublinské kognitivní lingvistiky*. UK, Praha, 2016, s. 40

dostávají kritéria jazyková i hudební a navzájem se ovlivňují. Při zpěvu dochází k otevřenější artikulaci, k přesunu přízvuků podle hudebního rytmu, volí se slova vhodná ke zpěvu, někdy je oslabena i sémantická stránka. (Bartmiński, s. 43)

V textu písně se nezřídka objevuje *refrén* – verš, který se v rámci písně víckrát opakuje v nezměněné či zlehka variované podobě a nese většinou stěžejní myšlenku; dále *asémantický refrén*, tj. opakující se verš oproštěný od sdělovací funkce či sémantického významu, zastává pouze funkci výplně hudebně zpracovaného prostoru.

Na Bílé Hoře sedláček voře, má hezkou dceru, dej mi ji, Bože. Hej župy župy, hej župy župy, hej župy župy žup! Refrénovou část nám zde tvoří citoslovce hej a slovo župy, které bude mít s regionálními jednotkami správy a samosprávy v prvorepublikovém Československu těžko něco společného.

3.1.2 Potřeba rytmu

Bartmiński jako druhý zdroj specifičnosti uvádí potřebu rytmu, jehož základní jednotkou je verš. Uspořádané verše opatřené refrénem tvoří sloky. Na základě sylabického systému, který je postaven na počtu slabik ve verši, dochází v lidových písních k různému přetváření slov. Aby byl zachován rytmus (případně rým) pracuje lidový styl s různými formami deminutiv (Bartmiński, s. 44), v českém jazyce máme k dispozici zdrobňující sufixy - pro adjektiva např.: -inký, -ičký, -ilinký, -ililinký, substantiva: -ek, -eček atd. a jednotlivá slova tak lze v případě potřeby prodlužovat. Další možností regulace rytmu může být využití morfologických dublet (moje – má).

Oba výše zmíněné způsoby zachování rytmu jsou v souladu s českým jazykovým systémem. Naproti tomu se však můžeme setkat s případy, které se systémovým pravidlům vymykají. V zájmu snahy dosáhnout plné zvukové shody dochází k deformacím jazykové normy.

3.1.3 Potřeba poetična

Jako třetí zdroj specifičnosti uvádí Bartmiński potřebu poetična, které můžeme chápat jako zastřešující entitu výše zmiňovaných potřeb. Dochází zde k manipulaci s určitým souborem lexikálních poetismů.

„Slovotvorným poetickým prostředkem jsou zdobněliny.“¹⁰ Kromě označování malosti a vyjadřování kladného vztahu k objektu mohou sloužit k regulaci rytmu a rýmu. Jsou zdobňována slova, u kterých to není zvykem (př. vojnička). Pro píseň je typické zdobňování jmen (Ančička, Janíček).

3.2 Struktura písňového textu

Vliv prostředí, vnímatelů i tradice se projevuje v písni samotné, prvky základové výstavby písni jsou vyjádřeny řadou prostředků a postupů, které jsou v textu písni sjednoceny, (Beneš, s. 56)

3.2.1 Kompoziční postupy

Mezi prostředky, jež se podílejí na kompozici textu a na utváření významu, Bartmiński (2016, s. 46-48) řadí opakování (ekvivalence), paralelismus (typ opakování), symbol (redukovaný paralelismus).

Opakování má dominantní postavení, slouží k intenzifikaci (Bartmiński, s. 46) vybraného prvku (vyslovíme-li pojem víckrát, přidáváme tím na jeho významu a důležitosti), ke zvýraznění vlastnosti obrazu, k rytimizaci (která nám zajišťuje soudržnost textu), signalizuje počátek slok nebo dlouhé trvání děje. Může docházet k opakování slov, veršů, celých částí. (*Pověz ty mně, mlnářko, má věrná manželko, pověz ty mně, mlnářko, kdo tu s tebou byl?*)

Základem **paralelismu** je hluboká zakořeněnost o povahové podobnosti určitých věcí v lidském povědomí (Bartmiński, s. 47). Pro písňový folklór je typickým vyjádřením paralelismu postavení člověka a jeho prožitku vedle přírodní scenérie. (*Pod tím mostem travička zelená, pod tím mostem, mostem, tráva roste; travička zelená, má milá je mladá, já si na ni počkám, až vyroste.*)

Benešova charakteristika paralelismu koresponduje s definicí Bartmińského, ale zmiňuje navíc **záporný paralelismus** (Beneš, s. 55), tzv. antitezi, v takovém případě dochází ke spojení významů v protikladném kontextu: *Blahoslavený sládek, který pivo vařil, ale zlořečená šelma, který ho první platil.*

¹⁰ BARTMIŃSKI, Jerzy. *Jazyk v kontextu kultury. Dvanáct statí z lublinské kognitivní lingvistiky*. UK, Praha, 2016, s. 45

Symboličnost může vzniknout redukcí jedné z částí paralelní dvojice a dojde „*ke zformování zvláštního symbolického kódu*“¹¹. Pozoruhodná je šifrace tělesné lásky, prostřednictvím obrazů orby, setby, sběru ovoce, ničení oděvu (Bartmiński, s. 47) bylo možno v písňovém projevu sdílet živočišně pudovou stránku života. V dnešní době, ve které se o erotice mluví velmi otevřeně, v nás jen zřídka trhání jablek může evokovat milostný akt.

Přiřazování jevů, které je vyjádřeno autorskou řečí, postup se podobá narativnímu prozaickému postupu, v písních mluvíme o epických začátcích. *Šel tudy, měl dudy*.

Přímá řeč: *Kdes lásko, kdes byla, že jsi tu nebyla? (Beneš, s. 47)*

Nepřímá řeč: *Je-li pak to pravda nebo ne, že plyne dudáček po vodě? Jakpak by to pravda nebylo? Modrooké děvče pravilo. (Beneš, s. 48)*

Dialog, který probíhá mezi rodiči a dětmi, milenci, velmi sporadicky mezi lidmi stejného pohlaví. *Pověz mně, má milá, proč jsi tak tenká? Pročpak bych nebyla, vždyť jsem panenka*.

Gradace významu nebývají příliš běžné, ale pro textovou výstavbu a výsledný estetický účín mohou být užitečné. *Ach, bože, můj milý, jaké mám soužení: měla jsem milého, přišel mi k zmaření. Měla jsem milého, byl vedlé z vesnice: vlez za mnou na půdu, snědly ho slepice*.

Propracovanost způsobu ve tvorbě textu dalo vzniknout určitým textovým vzorcům, jakýmsi výrazovým paradigmátům v modelové podobě. Z tohoto hlediska můžeme spojit jednotlivé motivy dvojím způsobem. Pořadově – dochází k navazování všech dílčích témat na jedno ústřední téma nadřazené. A řetězové – kdy dochází k postupnému rozvíjení témat jdoucích po sobě.

Vývoj lidového poetického stylu je pomalý, člověk už nepocituje takovou soudržnost s živoucím světem a poetické prostředky opakování, paralelismu a symboličnosti ztrácí na významu. Modernizační tendence se týkají spíše zvukové stránky, syntaxe jen zřídka (Bartmiński, s. 48). V moderním pojetí lidové poetiky dochází k rozvolnění dříve zažitých konvencí, text se prozaizuje, ale na druhou stranu je možné pozorovat i snahu o zachování tradičního jazyka v návaznosti na kumulaci opakování nebo v odkazech k archetypům (země, matka).

¹¹ BARTMIŃSKI, Jerzy. *Jazyk v kontextu kultury. Dvanáct statí z lublinské kognitivní lingvistiky*. UK, Praha, 2016, s. 47

3.2.2 Tropy

Přenášení významů v textech lidových písní neprobíhá v záměrně promyšlených obrazech, jak to bývá v próze nebo poezii, někdy jde o volné spojování pojmů kvůli vhodnému zvukovému znění, v jiných případech se produktor nechá unést krásou slova.

Přirovnání je pro lidovou píseň typické (s užitím částice *jako* nebo bez ní). *My jsme chlapci při svobodě: jako ty rybičky, kery jsou maličky v čistý vodě.* (Beneš, s. 51)

Personifikace byla pravděpodobně běžným způsobem vyjadřování. (Beneš, s. 51) Podle slov Beneše: „Člověk zřejmě zcela běžně hovořil se svým neživým okolím a ozvlášťňoval své vzájemné vztahy.“¹² Zahrnování neživých či přírodních entit do dialogu nebo popisovaného děje není pro lidové písně nezvyklé. *Dovez mě, dovez, můj vranej koníčku, dovez mě, dovez, za mou milou.*

Epiteton neboli stálý přívlastek je v písních naprosto samozřejmý (Beneš, s. 52), př. *zelený vínek, modrooké děvče* atd.

Dále také metafora, metonymie, ty však budou rozebrány v kapitole o významovém pohybu)

3.2.3 Stylistické figury

Stylistické figury považuje Beneš (1990, s. 52) za projev snahy uplatnit běžně neužívané jazykové výrazivo. Významem ani tvarem se slova neodlišují od normy, charakteristickým znakem se stává neobvyklé pořadí slov, které je utvářeno s vizí zvýraznění zvukové složky nebo zpřesnění konkrétní představy v písni popisované.

Zvukové stylistické figury jsou založeny na opakování hlásek prostřednictvím **aliterace**, tj. opakování hlásek v řadě slov po sobě následujících pro zvukové či významové zdůraznění: *ještě mě v kolíbce kolíbali*; nebo **paronomázie**, tj. kombinace slov se stejným základem: *sklenice skleněná*. (Beneš, s. 53)

U **slovních stylistických figur** dochází k opakování celých slov v jednotlivých verších písně, do této skupiny řadíme epizeuxis, tj. opakování slova v rámci jednoho verše, **anaforu**, tj. opakování slov na začátku jednotlivých veršů a **epanastrofu**, tj. opakování na konci jednoho verše a na začátku druhého. (Beneš, s. 53)

¹² BENEŠ, Bohuslav. *Česká lidová slovesnost. Výbor pro současného čtenáře*. Odeon, Praha, 1990, s. 51

Pro **větné stylistické figury** je charakteristické ozvláštněné pořadí slov, tyto figury zrychlují textový spád nebo přiřazují metaforu k vybranému jevu, někdy má jejich užití metrický důvod (kvůli dodržení slabičného rozsahu) patří sem **asyndeton** (eliminace spojek) a **elipsa** (vynechání spony nebo slova významového: *Louka široká, tráva zelená*)

Prostřednictvím **řečnických figur** je vyjadřován postoj mluvčího k vnímateli a to prostřednictvím **řečnické otázky** nebo **zvolání**.

4 Lingvistika

V průběhu výzkumu a analyzování lidových písní, jsme narazili na určité opakující se jazykové jevy, které spadají pod různé obory lingvistické disciplíny. Naším cílem není podat komplexní výklad jednotlivých jazykovědných oborů, potřebujeme podložit jen některé jazykové jevy, které byly v průběhu analýzy textů lidových písní nalezeny a s jejichž terminologií pracujeme v praktické části práce. Proto budou v této kapitole uvedeny jen výňatky z teorie dílčích jazykovědných oborů.

4.1 Hlásková úroveň

Při produkci řeči dochází k určitým hláskovým změnám, které ve výsledku usnadňují výslovnost daných výrazů. Mezi takové hláskové změny řadíme: asimilaci = znělostní spodoba hlásek, elizi = vypuštění hlásek, epentenzi = vkládání hlásek a protezi = opěrné hlásky (Cvrček, 2015, s. 62). Primárním účelem písně je její pěvecká produkce. Ta úzce souvisí s pěveckou artikulační politikou, která v rámci českého jazykového systému nebývá snadná. Při zpěvu běžně dochází k usnadňování výslovnosti (př. „polykání koncových hlásek“)

4.1.1 Elize

Elize je určitý typ výslovnostní redukce, při které dochází k vypouštění hlásek ze slovních celků. Elidovány mohou být vokály, konsonanty i celé slabiky. Dojde-li ke zmizení hlásky nebo hláskové skupiny, může to mít vliv na počet slabik v daném slově a prakticky dojde k přetvoření zvukové podoby daného výrazu. (Cvrček, s. 66)

V mluvené podobě jazyka může docházet k elizi likvidy /l/ u verb vyjadřujících préteritum mužského rodu (četl > [čet]). Hlávka /l/ patří mezi sonory, takže i když se jedná o konsonant, je schopna plnit funkci slabikotvorného vokálu. (Cvrček, s. 67).

V češtině ale většinou dochází k elizi u konsonantů (dcera > [cera]) a obzvláště v oblastech, kde se shlukuje souhlásek více (vstávat >[sta:vat]), výslednicí tohoto jevu je usnadnění artikulace v proudu řeči. Z těchto důvodů můžeme chápat elizi jako příznak mluvního stylu (Cvrček, s. 67).

4.1.2 Expentenze

Expentezi můžeme jednoduše charakterizovat jako vkládání hlásek. Jako typický příklad můžeme uvést vložení vokálu /u/ do číslovek sedm [sedum], osm [osum]. Velmi často

můžeme výskyt expenteze považovat za artikulační neobratnost (př. samozřejmě). (Cvrček, s. 67)

4.1.3 Proteze

Proteze je jev, při kterém dochází k přidání hlásky před slovní celek, do kterého podle spisovné normy nepatří. Mezi protetické hlásky řadíme h-, j-, v- . Nejčastěji dochází k protezi u slov, která začínají na vokál /o/. Pro taková slova je typické užití protetického v-, prakticky nám dochází ke změně v počáteční pozici slova, místo výrazu, který začíná na vokál, artikulujeme jeho variantu počínající na konsonant (Cvrček, s. 67).

Za protezi můžeme považovat i ráz (tvrdý hlasový začátek), který je v současnosti využíván k signalizaci hranic slov. Od ostatních protezí se ráz v jistém směru liší: „*Ve spojitě řeči se projevuje jako krátké přerušení zvuku.*“¹³

Výskyt proteze je běžný v mluveném projevu, avšak můžeme se s tímto jevem setkat i v psané formě jazyka. Potřeba zapsat protezi se váže do minulosti a lze ji vysvětlit prostřednictvím hláskového vývoje (viz. níže).

Historický náhled na zápis: Protetické v-

Vznik protetického v- v češtině se pojí se 14. stoletím (Chromý, s. 14). Co se týče teorií o vzniku proteze, shodují se jazykovědci na tom, že v řadě případů se objevoval místo původního o diftong (uo), počáteční u se postupně ztotožňovalo s bilabiálním w, které se později přeměnilo na retozubné v. Toto přehodnocení bylo typické pro počáteční pozici (Chromý, s. 15). Tento názor lze podložit myšlenkou potřeby signalizovat hranici slova (rázem nebo právě protetickým v-). Protetické v- se vyskytovalo po slabičných i neslabičných předložkách a výskyt byl zvláště typický u slov počínajících předponou o- a plnovýznamových slov bez předpony (Chromý, 2017).

Zapisování protetického v- lze vysvětlit prostřednictvím hláskového vyhraňování jevu, pro protetické u- dosazované před počátkové o je charakteristický měkký hlasový začátek, teprve až ztotožněním u- s bilabiálním w a následnou přeměnou v labiodentální v- přichází tvrdý hlasový začátek a společně s ním potřeba jej zapsat (Chromý, 2017).

¹³ CVRČEK, Václav a kol. *Mluvnice současné češtiny*. Praha: UK, 2015, str. 68

4.2 Úroveň lexikálně-sémantická

4.2.1 Posun významu

Přenášení významů v textech lidových písní neprobíhá komplikovaně ani v záměrně promyšlených obrazech, jako bývá zvykem např. v próze nebo poezii, někdy je užít nějaký výraz pouze kvůli vhodnému zvukovému znění.

Metafora je užití slova v přeneseném významu. Významový posun je založen na vnější podobnosti (Kopřivová, s. 89). Metafora v lidové písni povětšinou čerpá z přírodního prostoru (Beneš, s. 49), jejím prostřednictvím je prováděno srovnání, vysvětlení nebo citové přiblížení. *Bože mne polituj, kde je můj tatíček? Už na něm vyrůstá zelený trávníček.*

Metonymie staví významový posun na vnitřních souvislostech (Kopřivová, s. 89). V textech písní vyvstává z osobní zkušenosti nebo niterného prožitku (Beneš, s. 50). *Chlapče, chlapče, můj holečku! Ty mně trápíš mou hlavičku, ty mě trápíš a suzuješ, mé srdéčko zarmucuješ.*

4.2.2 Frazologie

Frazologie je disciplína, která se zabývá studiem a popisem frazeologizovaných spojení. Rozlišujeme termín idiom, který má metaforický základ (psí počasí) a termín frazém, tj. ustálené spojení dvou a více prvků. (Kopřivová, s. 81)

Podstatným rozdílem mezi těmito dvěma pojmy je jejich významová uchopitelnost. Význam idiomu jsme schopni odvodit z významů jeho jednotlivých částí, u frazému tento postup užít nemůžeme, pokud jsme se s určitým ustáleným slovním spojením nikdy nesetkali (držet basu), jeho význam pro nás nebude srozumitelný.

Charakteristickým rysem frazému je jeho ustálenost, aby se nějaké slovní spojení ustálo, musí proniknout do povědomí širšího spektra obyvatel, takový proces vyžaduje čas. Lidové písně jsou předávány z generace na generaci a jejich „právo na existenci“ je též prověřováno časem. Je tedy logické, že se tyto dvě linie někdy setkají.

4.2.3 Slovní zásoba

Z českého lexikonu jsou pro nás zajímavé historismy - slova, která pojmenovávají již zaniklou skutečnost, dále archaismy - zastaralé výrazy, které byly vytlačeny výrazy novými. S ohledem na tradici jsou písně udržovány (ne zpravidla) i se zastaralým nebo dobovým výrazem. Samozřejmě, že se také projevuje snaha o aktualizaci textu, avšak

aktualizační proces v rámci veršovaného textu s předem stanoveným významem není úplně jednoduchou záležitostí (viz. kap. 6).

V neposlední řadě nás zajímají dialektismy – slova, jejichž užívání je typické pouze pro určitou územní oblast. (Kopřivová, s. 97) Pro písně z různých nářečních oblastí jsou dialektismy typické.

Do slovní zásoby také řadíme výrazy expresivně příznakové. Prostřednictvím expresivity můžeme vyjádřit svůj vztah k pojmenovávanému objektu. Expresivní obměny původního slova mohou v písni sloužit k regulaci rytmu nebo k soudržnosti veršů.

Mezi kladně zabarvená slova řadíme familiární slova (miláček), eufenismy, tj. slova zjemňující nepříjemnou skutečnost (zesnul) a pro úplnost také uvádíme hypokoristika (domácké obměny jmen, např. maminka).

Do skupiny slov negativně zabarvených patří augmentativa, tj. slova zveličelá (babice), pejorativa, tj. slova hanlivá (zmetek) a vulgarismy, tedy nadávky. (Kopřivová, s. 97)

4.3 Úroveň syntaktická

4.3.1 Větné členy - Předmět v pozici s formou genitivu

Genitiv záporový

Genitiv záporový je využíván zvláště ve větách, v nichž jde o popření, proto v blízkosti předmětu v této formě stojí nějaký výraz vyjadřující negaci, může se jednat jak o zápor větný, tj. takový, který disponuje předponou ne- u Vf nebo o zápor členský, který je realizovaný částicemi ne/nikoli kladenými před jiné větné členy než přísudek.

Genitiv záporový se v současnosti využívá jen zřídka, tudíž považujeme takovýto spoj za knižní. Je však nutný v některých frazeologizovaných spojeních. (PMČ, s. 427)

Genitiv kvantitativní

Prostřednictvím genitivu kvantitativního nacházejícího se v pozici předmětu, je vyjadřováno, že se míní jisté množství toho, co je pojmenováno předmětovým jménem. Tato genitivní vazba není v dnešní době příliš stabilní a již dlouhodobě ustupuje vazbám jiným a to především akuzativním. Proto vyskytne-li se dnes v nějaké větě patiens ve formě kvantitativního genitivu, chápeme to jako prvek knižní nebo archaický. (PMČ, s. 427)

4.4 Úroveň historicko-mluvnická

Dříve byl systém časů v češtině bohatší než dnes. Tudíž kromě běžných slovesných časů se objevuje v textech starších písní složený minulý čas. Tento jev sice není v našich materiálech příliš častý, ale setkáme-li se s ním v textu, rozhodně nás zaujme.

Složené préteritum

Perfektum se tvoří spojením l-ového participia významového slovesa s indikativem přítomného slovesa být. Složené préteritum je běžné i pro naši současnou podobu jazyka, užíváme jej aktivně všichni. Ne však ve třetí osobě singuláru nebo plurálu, zde je pro nás běžné užít pouze významového slovesa l-ového participia bez slovesa být.¹⁴

¹⁴ Kol. autorů. *Historická mluvnice a historická lexikologie*. FF UK, Praha, 2013, str. 59, 75

5 Jazyk v kognitivní lingvistice

„Jazyk představuje vlastnictví všech lidí.“ (Bartmiński, s. 15) Jazyk je naším věrným společníkem od prvotních okamžiků po celý život, jeho prostřednictvím se učíme a komunikujeme, pomáhá nám uchopovat svět a rozumět mu. Jazyk spoluutváří prostředí, ve kterém vyrůstáme a dále se vyvíjíme, usnadňuje nám adaptovat se v kulturní sféře. Člověk celý život vrůstá do světa a svět se zase odráží v člověku (Vaňková, s. 20). Doposud bylo na jazyk nahlíženo jako na systém, který je hierarchicky uspořádán. Jazyk ale není pouhým nástrojem (Vaňková, s. 21), má mnohem svébytnější rozsah, ovlivňuje kulturu a svým způsobem podmiňuje i její vývoj (Bartmiński, s. 17)

Kognitivní lingvistika k jazyku přistupuje odlišným způsobem než ostatní jazykovědné disciplíny. Nechápe jazyk jako nástroj, ale spíše jako prostředek. V kognitivní lingvistice je kladen důraz na jazykovou provázanost s psychikou a myšlením člověka. V jazyce je uloženo lidské nahlížení na svět.

5.1 Jazykový obraz světa

Centrálním pojmem kognitivní lingvistiky je jazykový obraz světa, jde o jazykovou konceptualizaci a interpretaci skutečnosti (Vaňková, s. 22). Jazykový obraz světa extrahuje, uchovává a zároveň i reflektuje naše chápání světa. Zajímavým faktem je, že v jazykovém obraze je uloženo pojetí světa, které je charakteristické pro určité jazykové společenství. Ke stereotypním obrazům světa (obrazům vlastním určitému jazykovému společenství) a způsobům jejich dešifrace, přicházíme už od dětských let prostřednictvím folklórních textů, pohádek, písní atd., v nich je uloženo určitým způsobem typizované zobrazování světa.

5.2 Kognitivní definice

Cílem této definice je abstrahovat informaci o obsahu, který je vázán v jazyce (a ukotven v povědomí mluvčích daného jazykového společenství) a o způsobu, jak je tento obsah prostřednictvím jazyka strukturován. (Bartmiński, s. 86)

Kognitivní definice není totožná s definicí běžně užívanou např. ve výkladových slovnících, nemluvíme zde o definici v striktně ohraničeném prostoru. Nejedná se o strohou neosobní charakteristiku nějakého pojmu. Při utváření definice se neopíráme o vědecký výklad ani o logickou klasifikaci. Právě naopak. Je brán zřetel na přirozenou tendenci kategorizovat svět. (Bartmiński, s. 84)

V kategorizaci předmětu se autor kognitivní definice může dle vlastního uvážení rozhodnout, který významotvorný komponent utvářející jazykový obraz předmětu bude chápat jako určující. Z určitého způsobu kategorizace pak vychází interpretační perspektiva, která ve výsledku ani nemusí být totožná s kolektivně sdíleným vědomím, ale i tak má svou hodnotu.

6 Rozprava o obměnách textů lidových písní

Lidové písně a jejich texty můžeme považovat za pramen, který nám je schopen popsat různé zvyklosti a tradice, které v dnešní době provozujeme zřídka nebo je už neprovozujeme vůbec. Reprodukčním základem lidových písní bylo v první řadě ústní tradování, snaha o zapisování písní vyvstává až později, například ze strachu, že řadu lidových písní zná a zpívá už jen nejstarší generace a že odchodem těchto lidí ze světa, budou sprovazeny ze světa i ony písně.

6.1 Různorodost jazykových prostředků

Kromě lidových tradic a obyčejů nám písně mohou uchovávat z dnešního pohledu již zastaralé jazykové prostředky nebo cizí nářeční slova, která výrazně odlišují jazyk lidových písní od běžné mluvy. Lidová píseň je kolektivní záležitostí. Z tohoto hlediska zde převládá úcta k tradici a písňovému dědictví. Tudíž nesrozumitelná slova zpěvák může zpívat bez hlubšího uvažování o jejich významu, svým způsobem je pouze bezmyšlenkovitě zkopíruje anebo jim přisoudí význam úplně odlišný. (Horálková, s. 75) Se zřetelem na tyto skutečnosti může v textu písně docházet k různým obměnám.

V textu se může objevit jazykový prostředek, který pojmenovává již zaniklou skutečnost, tudíž takovou skutečnost, kterou současníci už nechápou. V textu se může objevit i jazykový výraz, který pojmenovává stále existující skutečnost, ale onen výraz byl vytlačen výrazem novějším a aktuálnějším (Horálková, s. 83). V jiných případech příčinou nesrozumitelnosti daného jazykového prostředku může být jeho dialektický původ, tudíž je slovní výrazivo typické pouze pro určitou lokalitu. Tendence zasahovat do jazyka písně se mohou v různých oblastech lišit. V některé oblasti se tendence obměňovat či aktualizovat určitý výraz vyskytují ve větší míře než v oblastech jiných.

6.2 Eliminační tendence nesrozumitelných míst

Interpret písně se může zachovat různě, aby se s cizorodým prvkem vypořádal. Jedním ze způsobů je vynechání verše, ve kterém se kritické místo vyskytuje, prakticky tím dojde ke zkrácení písně (Horálková, s. 78). Dalším způsobem je záměna nesrozumitelného výrazu za slovo pro oblast, pro zpěváka či pro současný vkus vhodnější, tudíž dochází k aktualizaci daného textu i dané písně. Někteří zpěváci neuchopení jazykového prostředku přehlídají a jednoduše ho dále reprodukuje v nezměněné podobě, v jiných případech může dojít ke zkomolení či obměně slova za výraz formálně podobný například v počtu slabik nebo v hláskovém složení (Horálková, s. 78-79). Avšak protože v tomto případě jde o

náhradu založenou na zvukové podobě a ne na významové příbuznosti, může být nově vytvořený celek zcela nesmyslný. (Horálková, s. 79)

Z. Horálková uvádí příklad písně běžně zpívané v Javorníku:

Ten její tatíček mezi dveře vyšel:
Ach cérko, cérko má, prejel-li ťa fišér?
Neprejel ňa fišér, lež ňa prejel galán,
Dajte ho, tatíčku, na panský kancelár!

Ten její tatíček mezi dveře vyšel:
Ach cérko, cérko má, prejel-li ťa sysel?
Neprejel ňa sysel, než ma prejel galán,
Dajte ho, tatíčku, na panský kancelár!

Zde se jedná o formální podobnost co se počtu slabik i hláskového složení týče. Výraz fišér má označovat sluhu u dvora, který jezdil na koních a vozil náklad. Jazyková náhrada výrazem sysel je sice rytmicky a versologicky uspokojivá, ale pozbývá logiky i smyslu.

Stejně tak dochází k záměnám jmen vlastních za obecná a naopak. Mnohé lidové písně byly složeny o konkrétní události či o konkrétní postavě, postupem času se ale historické povědomí o konkrétní události či postavě vytratilo a píseň získala obecnou platnost. U některých písní, které zobecněly, už je prakticky nemožné zachytit jejich původní znění. (Horálková, s. 82)

Zde uvádí Z. Horálková příklad písně, kde došlo k záměně příjmení nápadníka s doplněným jménem vsi za obecný výraz:

Nechod' ty k nám, z Lipova Machálku,
Zabijú ťa v tem zeleném hájku!
Nezabijú, já sa budem bránit,
Až ňa bude šabla v ruce pálit.

Nechod' k nám přes pole, šuhajku,
Zabijú ta při zeleném hájku,
Nezabijú, já sa budem brányt,
Až mna bude šabla v ruce pálit.

Zkomoleniny jsou běžnější pro ústní projev, zapisovatelé a sběratelé se nesrozumitelná místa snaží vysvětlit či opravit nebo zvolí jednodušší cestu a takovému místu se vyhnou. (Horálková, s. 83)

7 Zápis lidové písně

„Spolu s ústně šířeným folklórem a s tvorbou typů, v nichž převažuje orálnost, existuje v lidovém prostředí čteně zastoupená písemná neprofesionální tvorba, zejména písmácké zápisy, rodinné či jiné kroniky, příležitostné verše a nápisy k obyčejovým a jiným příležitostem (...)Od konce 18. století (...)přibývá také badatelů doceňujících folkloristickou a etnografickou zajímavost.“¹⁵

Dle článku Aloise Gregora (s. 114) by lidové písně měly být zapsány co možná nejvěrněji, ale pozornost, která je věnována zápisu hudebnímu, nedokáže ve valné části případů konkurovat pozornosti, která je věnována zápisu textovému. Dle některých sběratelů lidových písní záleží nejvíce na melodii, text zaujímá postavení podřadné, jinými slovy není text tak důležitý jako hudební myšlenka a její průběh. Takový přístup rozhodně není ideální, text by neměl být opomíjen (s. 114). Dalo by se argumentovat tezí, že skrze textovou stránku písně je možno kvalitně přiblížit dané společenství, ve kterém píseň vznikla, podle věrohodného textového zápisu (s ohledem na jazyková specifika v něm obsažená) jsme schopni lokalizovat místo původu dané písně nebo alespoň místo užití.

Ve způsobu zaznamenávání prozaických textů je brán zřetel na různé dialekty a spisovatelé se ve většině případů zmiňují o tom, zda při zápisu užili spisovného pravopisu nebo jestli text nějakým způsobem obměnili či upravili třeba se zřetelem na výslovnost popisovaného dialektu.

Gregor tvrdí (s. 115), že sběratel by měl zaznamenávat píseň v původním znění, respektive by ji měl ponechat v takové podobě, v jaké byla provedena, neměla by být upravována dle libovůle. Píseň by měla být uchována v té nejpůvodnější verzi. Mnohdy se totiž rozchází mluva jednotlivých písní od nářečí, pod které spadá.

„Příčiny, proč se mluva lidových písní někdy tolik liší od místních a vrstevných dialektů a proč se zde vyskytají tvary, kterých mimo píseň nikdo neužívá, jsou rozmanité.“¹⁶

- a) Snaha mluvit ušlechtlejší řečí a úmyslně neužívat tu, jež je užívána v běžné komunikaci
- b) Tendence analogicky přizpůsobit tvar slova kvůli rýmu nebo rozměru verše

¹⁵BENEŠ, Bohuslav. *Česká lidová slovesnost. Výbor pro současného čtenáře*. Odeon, Praha, 1990, s. 14-15

¹⁶GREGOR, Alois. *O zápisu lidových písní po jazykové stránce*. Český lid 40, 1953, str. 115

- c) Stěhovavost písni může zapříčinit, že je užit jiný tvar ve srovnání s původním dialektickým

Při zápisu písni by měla být projevna snaha vyvarovat se rozmanitým značkám nad literami (různé druhy otevřených a zavřených samohlásek), které ztěžují čtení i srozumitelnost textu. O způsobu vyslovování samohlásek v různých případech by se dalo referovat například hned v úvodu a poté už by nebylo nutno tím samotný text zahlcovat. (Gregor, s. 115)

Gregor (s. 117) je toho názoru, že všechny sbírky písni by měly disponovat slovníčkem, nelze se spoléhat na dojem, že význam toho či onoho slova je plošně znám a tudíž není potřeba je vysvětlovat, mnohdy se ale sbírka může dostat do míst, kde jsou některé výrazy nejasné. Rozumět slovům v písni ale znamená rozumět písni samotné.

V této souvislosti si A. Gregor (s. 117) pokládá otázku, zda-li vysvětlovat nejasná slova za jednotlivými písněmi nebo až v souhrnném slovníčku. Následně argumentuje, že pro samotné uživatele by bylo pravděpodobně vhodnější vysvětlovat významy slov v bezprostřední blízkosti písně, ale na druhou stranu, když se významově nejasný výraz vyskytne ve více písních sbírky, je jeho bezprostřední vysvětlování nepraktické, jelikož by se tatáž vysvětlivka několikrát opakovala.

Za neméně důležité považuje A. Gregor (s. 117) i vysvětlivky věcné, ve značném počtu písni se mohou objevovat výrazy zastaralé, jejichž smysl většinou není znám valné části současné populace. Pokud bude tento aspekt opomíjen, může docházet k situacím, že samotný zpěvák nerozumí textu, který právě zpívá. Při takové nedůslednosti ohledně správného uchopení písně může následně docházet k neúmyslnému zkomolení nějakého slova a pravá podstata písně se vytrácí.

S ohledem na zmiňovanou problematiku vylézá na povrch otázka, jestli by bylo záhodno zavést jednotící pravidla pro zápis lidových písni (právě s ohledem na dialektickou územní rozrůzněnost). Na tuto tezi odpovídá Gregor kladně a přichází hned s několika návrhy.

7.1 Návrhy, jak nakládat se oblastními specifiky

Při zaznamenávání by se měl brát zřetel na jazyková specifika jednotlivých nářečních oblastí.

Gregor (s. 115) například doporučuje psaní znaku *y* v písních z těch krajů, kde se *y* opravdu vyslovuje (Hlučínsko, Jemnicko) a to třeba i po měkkých hláskách. V opozici stojí

ale názor, že zapisovat text od spisovného pravopisu odchylným způsobem může znesnadňovat čtení a mohlo by to mít i negativní vliv na znalost českého pravopisu.

Na moravskoslezském pomezí jsou leckdy zvířecí jména skloňována neživotně (koníčky, voly), je navrhováno (Gregor, s. 116), aby se za těchto okolností psalo y také v přísudku (koníčky řehtaly). „*Ne každý sběratel se s tímto názorem ztotožní a spíše se podle spisovné normy přiklání k psaní i.*“¹⁷

Gregor (s. 116) naopak nevidí žádný problém v zapisování bě, pě, vě ve spisovné podobě, protože výslovnost kodifikovaná se shoduje s výslovností dialektickou (bje, pje, vje). Stejně tak mohou zůstat ve spisovném tvaru slabiky dě, tě, ně, avšak v případě, že je potřeba označit délku, měla by být měkkost vyznačena nad souhláskou a čárka nad vokálem (věďél).

S ohledem na výslovnost není ani potřeba označovat spodobu párových souhlásek (s. 116), protože výslovnost se nezmění (těžko), ale naproti tomu v jiných případech by se mohly slova přepisovat podle výslovnostního znění např. ve slově svatba (svadba).

U zdvojených souhlásek Gregor (s. 117) doporučuje ponechat spisovný způsob zápisu a to i přesto, že je nevyslovujeme (v dnešní době je výslovnost zdvojených souhlásek považována za hyperkorektnost).

Naprosto precizně by však měla být dodržována kvantita – délka a krátkost slabik.

7.1.1 Chodské lidové písně

S Gregorovou myšlenkou o respektování oblastně nářečních specifíků koresponduje výzkum Věry Thořové, který prováděla na Chodsku opakovaně v letech šedesátých, sedmdesátých a poté i devadesátých. Porovnává rukopisné sbírky lidových písní z Chodska od různých autorů (s. 209). Jmenuje Ludvíka Kubu, který sběr provedl r. 1893 pro účely Národopisné výstavy československé v Praze (r. 1895). Jazyk písní se pohybuje v rovině obecné češtiny a chodské dialektismy se ve sbírce vyskytují jen zřídka (polodne). Písmo je neúhledné, sem tam se objevují chybné místní názvy (Klončí místo Klenčí atp.), rukopis obsahuje různé škrty a přepisy, tato fakta svědčí o spěšné práci (sebral 678 písní za pouhý 1 měsíc).

¹⁷ GREGOR, Alois. *O zápisu lidových písní po jazykové stránce*. Český lid 40, 1953, str. 116

Lepším dojmem podle Thořové působí rukopis Otakara Zicha pořízený r. 1911, není sice tak obsáhlý jako Kubův, na druhou stranu je ale bohatší na chodské nářeční výrazivo (muším, škála), to je zčásti připisováno několikaletému působení Zicha v této oblasti.

Nejlépe je však hodnocen J. Š. Baar (s. 209), na kterého je nahlíženo jako na opravdového znalce chodského dialektu a také proto jsou jeho zápisy považovány za nejvěrnější reprodukci textů chodských lidových písní, které by měly opravdu odpovídat původnímu pěveckému znění. V zápisech se vyskytují jak tvary z roviny obecné češtiny (jinej), tak i tvary v chodském nářečí (jinyj). „*A výskyt specifických chodských tvarů je v Baarově sbírce opravdu hojný.*“¹⁸

Dle slov Věry Thořové (s. 212) výzkumy v devadesátých letech prokázaly, že nářečí a charakteristickou intonaci řeči v té době na Chodsku udržuje střední a starší generace - u nich písně s dialektickými prvky převažují, mladší generace užívá už i tvarů obecné češtiny, ne však zpravidla. Působí zde totiž i silná rodinná tradice. V té době se například v Prostěkově ještě zcela běžně v písních objevuje protetické h před samohláskami, redukce samohlásek (mlnář), hláskové změny *a* v *e* (vzel), *e* v *a* (lahtat) a ještě například archaický tvar *sú* místo dvojhlásky *ou* (kohút). Dokonce v jedné písni se vedle sebe mohou vyskytovat spisovné tvary a tvary nářeční.

Ačkoliv na Chodsku přežívá tradiční dialekt, je nesporné, že je v mnohém ovlivňován obecnou češtinou a speciálně týká-li se to textů lidových písní.

¹⁸ Thořová, Věra. *Textová stránka chodských lidových písní*. Český lid 80, 1993, s. 209

8 Jazykové jevy v lidových písních

V této kapitole se zaměříme na texty lidových písní. Položíme si otázku - s jakými jazykovými specifiky se můžeme v textech písní setkat. Budeme hledat takové jevy, které nám text lidových písní mohou odlišit od jiných forem psaných textů. Nalezneme-li nějaké zvláštnosti, pokusíme se identifikovat, s čím tyto jevy mohou souviset.

Nejprve provedeme jazykový rozbor některých textů lidových písní a poté se pokusíme nalezené prvky systematizovat.

8.1 Prostonárodní české písně a říkadla od K. J. Erbena

Jako jazykový materiál zvolíme sbírku K. J. Erbena, *Prostonárodní české písně a říkadla*, budeme konkrétně pracovat s písněmi řazenými v oddílech – Písně věku mládeneckého a panenského; pijácké písně.

Zaměříme se jak na oblast kompoziční, tak i gramatickou, budeme hledat prvky, které nám text ozvláštňují z hlediska lexikologického, morfologického, syntaktického či sémantického nebo prvky, které nám naznačí kompoziční postup, který je pro písňový žánr typický – opakování, dialog, epický začátek atp.

Vždy bude nejprve uvedena píseň, v navazující části bude rozebírána a komentována. Nutno dodat, že na jevy se pokoušíme nahlížet z pohledu současné jazykové situace.

1. Když jsem já šel od mé dívky,
svítily mi dvě hvězdičky.	5. Jak pak se mém rozmysliti,
když si tě nemíním vzíti?
2. Jedna světlá, druhá tmavá:
ach můj Bože! kde je ta má?	6. Kámen mlejnský, ten je těžký:
ještě těžší stav manželský.
3. Ach ta světlá, ta je tvoje,
a ta tmavá, ta je moje.	7. Kámen mlejnský se omele,
stav manželský se nezdere.
4. Hvězdo tmavá! rozsvětli se:
má panenko! rozmysli se.	8. Kámen mlejnský se udrті:
stav manželský až do smrti!

1.sloka

První verš písně můžeme charakterizovat z hlediska kompozičních postupů jako epický začátek, který můžeme určit podle formule: *Když jsem já šel*; dále si můžeme povšimnout zvláštního tvaru substantiva slova dívka v genitivním tvaru: *dívčky*; pokračujeme-li ve čtení druhého verše, pochopíme, že se jedná o rým sdružený (AABB atd.), tímto zjištěním můžeme podepřít volbu zvláštního tvaru substantiva.

Kvůli snaze dosáhnout plné zvukové shody v rámci sylabického systému, byl užit neobvyklý tvar slova dívka. Tento tvar nám vytváří lepší zvukovou shodu s veršem zakončeným: *hvězdičky*.

2.sloka

Ve druhé sloce dochází k rozlišení dvou hvězdiček podle stupně záře, kterou vydávají, jedna je *tmavá* (málo zářivá), druhá *světlá* (jasně zářící), mluvčí¹⁹ prostřednictvím zvolání oslovuje Boha a pokládá otázku, která z těchto dvou hvězdiček je jeho.

3.+ 4. sloka

Zprvu bychom si mohli myslet, že personifikovaný Bůh odvěti ve třetí sloce: *Ach, ta světlá, ta je tvoje* atd. Ve čtvrté sloce však zvíme, že mluvčí oslovuje tmavou hvězdičku, která je v paralelním vztahu k jeho milé. Ve třetí sloce tudíž verše nejsou pronášeny Bohem, ale mluvčím: *ach ta světlá, ta je tvoje* (Boha) a *ta tmavá, ta je moje* (lyrického subjektu). Mluvčí si tedy ve třetí sloce sám odpovídá na otázku položenou ve sloce druhé.

4.sloka

Jak jsme již zmínili, ve čtvrté sloce oslovuje mluvčí tmavou hvězdičku, říká jí: *rozsvětli se*. Tento verš lze považovat za první část paralelismu, druhou část představuje následující verš, ve kterém je oslovoována dívka (o kterou mluvčí jeví zájem) a je jí sdělováno: *rozmysli se*. Tudíž se zde vedle sebe nachází prvek přírodní scenérie – hvězdička, která se má rozsvětlit; a lidská bytost - panenka, která se má rozmyslit.

¹⁹ Výrazu mluvčí užíváme, protože z textu není jasné, o koho se jedná, máme k dispozici pouze neurčité informace, víme, že se jedná o muže. Nabízí se ještě užití termínu lyrický subjekt, ale tento termín je specifickým označením v oblasti lit. poezie

Tento paralelní vztah je založen na povahové podobnosti *rozsvítit – rozmyslit* (podobně jako když užijeme spojení „rozsvítilo se mu“). Tedy na podobnosti, která je hluboce zakořeněná v lidském povědomí.

5.sloka

V páté sloce se nám z monologického vedení písně stává dialogická rozprava, panenka odpovídá: *jak pak se mám rozmysliti, když si tě nemíním vzíti*.

6.sloka

V šesté sloce panenka argumentuje ve prospěch dvojverší ve sloce předcházející a přirovnává manželský vztah k tíze mlýnského kamene, tvrdí, že manželství je ještě těžší (ve smyslu tíha, závaží) než onen mlýnský kámen.

7.+ 8. sloka

I když zde nemáme uvozovky, které by naznačovaly přímou řeč, prostřednictvím proneseného protiargumentu v sedmé sloce: *kámen mlejnský se omele, ale vztah manželský se nezdere*, pochopíme, že opět promlouvá mluvčí a ještě přidává svému tvrzení v osmé sloce: *Kámen mlejnský se udrtí: stav manželský až do smrti!*

Nutno dodat, že v pojmenování mlýnského kamene, dochází k diftongizaci uvnitř slova, je užit ve variantě: mlejnský. Tato diftongizace je typická pro českou nářeční oblast.

Sémantické hledisko	Hledisko hláskové	Hledisko dialektologické	Kompoziční hledisko
<ul style="list-style-type: none"> Paralelismus 	<ul style="list-style-type: none"> Dívčky 	<ul style="list-style-type: none"> Mlejnský 	<ul style="list-style-type: none"> Epický začátek Dialog Monolog

V předchozí části jsme si ukázali, jak jsou jednotlivá hlediska provázána, nezvyklý tvar slova z mluvnického pohledu dotvoří zvukovou shodu sdruženého rýmu v sylabickém systému. Užití nespisovného tvaru slova (mlejn) poukazuje zase na lidovou povahu textu a ubírá na strojenosti.

Mohli bychom říci, že jsme se snažili na píseň nahlédnout komplexně jako na celek, jehož jednotlivé části spolu nějakým způsobem koexistují a vzájemně se doplňují.

Avšak kombinací hledisek uvnitř rozboru je narušována přehlednost, proto v dalších rozbořech budeme postupovat méně popisně a systematicky, tj. v jednotlivých jazykových rovinách, v první řadě v těch rovinách, v nichž se jazykové jevy budou projevovat nejvýrazněji.

1. Kdybych já věděla,
kdo mne s milým loučí,
nasypala bych mu
<u>soli</u> mezi oči.	ta je naše srdce
od sebe rozvedla.
2. Soli mezi oči,
<u>písku</u> mezi zuby:
aby nevypouštěl
falešných slov z huby.	4. Dopust', Bože! dopust'
na <u>babici</u> hřmění,
by na ni přšelo
devět dní kamení.
3. Byla je příčina
stará <u>baba</u> jedna,	5. Devět dní kamení,
desátý den trní:
by víc nerušila
věrné milování.

(Erben, str. 165)

Hledisko slovně-zásobní

V textu se nám objevují dva expresivně zabarvená pojmenování téhož subjektu: *baba*, *babice*. V prvním případě jde o pejorativum, ale negativní hodnocení nemusí být pocíťováno jako výrazné, naproti tomu významově výraznější je příklad druhý – *babice*. Jedná se o augmentativum, které vyvolává velmi negativní konotaci.

Syntaktické hledisko

V této písni se nejvýrazněji projevuje užití genitivu kvantitativního v předmětové pozici. Konkrétně se jedná o vazbu: *nasypala bych mu soli mezi oči, písku mezi zuby*.

Hledisko syntaktické	Hledisko slovně-zásobní
<ul style="list-style-type: none"> • Genitiv kvantitativní 	<ul style="list-style-type: none"> • Pejorativum • augmentativum

1. Ach pole, políčko,
pole nevorané!
pase tam Jeníček
čtyry koně vrané.

5. Já nechci tolarů,
nač mi ty peníze?
jen tebe, Jeníčku!
chci míti za muže.

2. Pase je tam, pase,
brodí nohy v rose:
jde k němu Andulka,
pacholátko nese.

6. Kdybysi nasázel,
co v rybníce řásy,
ty mně nezaplatíš
mé panenské krásky.

3. Nesu tobě, nesu
tu synáčka tvého:
když jsi mne miloval,
miluj taky jeho!

7. Kdybysi nasázel,
co na louce sena,
ty mně nezaplatíš
poctivého jména.

4. Nech si ty synáčka,
já tobě zaplatím:
dubový stoleček
tolary posázím.

8. Kdybysi nasázel,
co písku drobného,
ty mně nezaplatíš
věnce zeleného!

(Erben, str. 167)

Hledisko hláskové

V této písni můžeme najít protetické v-: *nevorané*, které se zde vyskytuje u vnitřního hiátového přeryvu. Protetické v- je běžné pro českou a středomoravskou oblast.

Hledisko morfologické

Ve čtvrté sloce ve druhém verši nacházíme dlouhého zájmenného tvaru: *tobě*, namísto vhodnějšího tvaru dubletního: *ti*. Důvodem pro volbu zájmena dvouslabičného bude regulace rytmu. Kdyby bylo užito kratšího zájmenného tvaru, druhý verš by neodpovídal šestislabičnému schématu.

Hledisko slovně-zásobní

Ve čtvrté sloce v posledním verši nacházíme výraz: *tolarů*. Jedná se o název historický, který označuje staré stříbrné platidlo.

Hledisko syntaktické

V páté sloce v prvním verši se nachází předmět v genitivním tvaru. Jedná se o genitiv záporový, protože se vyskytuje v blízkosti slovesa vyjadřujícího zápor.

V páté sloce ve druhém verši je vypuštěné sloveso, jedná se o elipsu. Srozumitelnost textu není narušena.

V sedmé sloce se vyskytuje předmět ve formě genitivu, jde o genitiv kvantitativní. *Kdybysi nasázel, co na louce sena*. Předmět v genitivní formě je součástí vedlejší věty. A důraz je kladen na velké množství sena.

Sémantické hledisko

V poslední sloce v posledním verši se nám objevuje sousloví věnec zelený. Jedná se o frazém, který skrytě pojmenovává ztrátu panenství.

Hledisko stylistické

Ve druhé a třetí sloce jsme schopni identifikovat epizeuxis, slovní stylistickou figuru, pro kterou je charakteristické opakování stejných výrazů v rámci jednoho verše. Mluvíme konkrétně o výrazivu: *pase tam, pase a nesu tobě, nesu*.

První verš v šesté, sedmé a osmé sloce můžeme nazvat anaforou. Opakuje se nám celý verš v nezměněné podobě.

Pod stylistické hledisko řadíme i nalezenou elipsu, kterou jsme již zmiňovali v odstavci hledisko syntaktické (viz. výše), ale do hlediska stylistického náleží též, z tohoto hlediska elipsu můžeme klasifikovat jako řečnickou figuru.

Kompoziční hledisko

Ve druhé sloce můžeme pozorovat opakování téhož výrazu v rámci jednoho verše: *pase je tam, pase*; v tomto případě můžeme mluvit o kompozičním postupu opakovacím a jeho prostřednictvím může být naznačováno dlouhé trvání děje nebo je jeho funkce rytmiizační a zajišťuje soudržnost textu.

Od sloky šesté můžeme cítit vnitřní gradaci, která vyvrcholí v poslední osmé sloce.

Nezaplatíš panenské krásy (6.) -> nezaplatíš poctivého jména (7.) -> nezaplatíš věnce zeleného (8.).

Přestože uvedené příklady patří spíše do sémantické a frazeologické oblasti, úzce souvisí s gradační tendencí, proto byly uvedeny v této části.

Od třetí do čtvrté sloky včetně lze rozpoznat kompoziční postup dialogický. Dialog vede Jeníček s Andulkou. Od páté sloky do konce se jedná spíše o část monologickou.

Hláskové hledisko	Morfologické hledisko	Frazeologické hledisko (v př.)
<ul style="list-style-type: none"> Proteze 	<ul style="list-style-type: none"> Dubleta (z rytmiizačního důvodu) 	<ul style="list-style-type: none"> Zelený věnec (ztráta panenství)

Syntaktické hledisko	Stylistické hledisko	Kompoziční hledisko
<ul style="list-style-type: none"> Elipsa Genitiv kvantitativní Genitiv záporový 	<ul style="list-style-type: none"> Anafora Elipsa Epizeuxis 	<ul style="list-style-type: none"> Dialog Gradace Monolog Opakování

<p>1. Nad Dunajem, pod Dunajem,
na <u>zelenej</u> louce

<u>hrály jsou</u> tam tři panenky,

hrály tam o věnce.</p> | <p>4. „A já nechci, nepojedu,
ty jsi šelma zrádce:

<u>pošlapal's</u> mně marijánku

v tej naší zahrádce.“</p> |
| <p>2. Jedna byla Kateřinka
a druhá Madlenka,

třetí tu já nejmenuju —

byla má panenka.</p> | <p>5. Ta marjánka, rozmarínka
modrým kvítkem květe:

<u>připravil's</u> mě o věneček,

co mi máma řekne!</p> |
| <p>3. Já jsem ji vzal za ručičku,
vzal jsem ji za obě:

Pojed', holka, pojed' se mnou,

poplavem po vodě.</p> | <p>6. Já ho nemám, ty ho nemáš,
nemáme ho oba:

<u>půjdem-li ho sobě koupit,</u>

<u>kdo pak nám ho prodá!“</u></p> |

(Erben, str. 177)

Hledisko hláskové

Ve čtvrté a páté sloce si můžeme povšimnout neobvyklého grafického zápisu u sloves: *pošlapal's*, *připravil's* – jedná se apostrof, interpunkční znaménko, nepísmenný grafém, jev, který označuje vypuštění nějakého znaku (elize). Je běžný v cizích jazycích, např. v angličtině se používá pro přivlastňování – není tudíž považován za chybu. V našem jazykovém prostředí užití apostrofu, dříve v textu značeného, dnes už nikoliv (tys) značí hovorovou vrstvu jazyka.

Hledisko dialektologické

V první sloce ve druhém verši vidíme nespisovný tvar adjektiva slova zelený: *zelenej* (namísto zelené). Tento jev je typický pro českou a moravskou nářeční skupinu a můžeme ho zařadit do obecné češtiny. Lze mluvit o prvku interdialektickém.

Hledisko frazeologické

V páté sloce se objevuje frazém: *připravil's mě o věneček*. Rozumíme připravit o panenství.

Hledisko historicko-mluvnické

V první sloce můžeme zaregistrovat zvláštní způsob vyjádření slovesného času: *hrály jsou*; jedná se o perfektum, složený minulý čas.

Hledisko stylistické

V šesté sloce písňě poslední dva verše zní: *půjdem-li ho sobě koupit, kdo pak nám ho prodá!*“; z kontextu víme, že se jedná o věneček, respektive o jeho „ztrátu“ (rozumíme – ztrátu panenství, panictví), poslední verš naznačuje slovosledem otázku, interpunkční znaménko ukončující větu však poukazuje na zvolání. Můžeme mluvit o řečnické figuře, jejímž prostřednictvím je vyjádřen postoj mluvčího k vnímání (pragmatická tematika). Odpověď není explicitně vyjádřena, ale logickým smýšlením nám dojde, že potenciální odpověď zní: nikdo (nemožnost uskutečnění).

Hledisko hláskové	Hledisko frazeologické (př.)	Hledisko dialektologické (př.)
<ul style="list-style-type: none">• Elize (apostrof)	<ul style="list-style-type: none">• Připravit o věneček	<ul style="list-style-type: none">• zelenej

Hledisko stylistické	Hledisko historicko-mluvnické	Hledisko kompoziční
<ul style="list-style-type: none">• zvolání	<ul style="list-style-type: none">• Perfektum (3.os.)	<ul style="list-style-type: none">• Dialog• Přímá řeč

1. Nepudu domu, nepudu domu,
byl bych doma bit:
bába na mě buble,
že jsem jí sněd nudle;
nepudu domu, nepudu domu,
byl bych doma bit.

2. Nepudu domů, nepudu domů,
byl bych doma bit:
bába mě tam straší,
že jsem jí sněd kaši;
nepudu domů, nepudu domů,
byl bych doma bit.

(Erben, str. 365-366)

Hledisko hláskové

V obou slokách se nám vyskytuje slovesný výraz označující děj minulý: *sněd*; je však vypuštěna koncovka /-l/.

V prvních verších obou slok se nachází sloveso: *nepudu*. Došlo k elizi hlásky /j/.

Hledisko fonetické

V první i v druhé sloce můžeme najít slovo *domu/domů*, zaujmout nás však může značení kvantity samohlásky u, v první sloce kvantita značena není, v té druhé ale už ano.

V prvních verších v obou slokách není značena kvantita u vokálu u: *nepudu*.

Hledisko stylistické

V prvním verši první sloky nacházíme slovní stylistickou figuru – epizeuxis, jelikož se nám tento verš opakuje i v prvním verši druhé sloky, můžeme mluvit též o anafoře. Pokud by text nějaký produktor pouze odříkával (nezpíval) a my tento text neměli před sebou. Prostřednictvím této stylistické figury jsme schopni rozpoznat počátek druhé sloky.

Hledisko slovtvorně-versologické

V první sloce můžeme nalézt výraz *buble*, který je pravděpodobně odvozen od citosloveného výrazu strašení (*bububu*), jeho tvar se ale podobá substantivu. V druhé sloce je místo výrazu *buble* užito sloveso *straší*. Můžeme se ale domnívat, že tento „patvar“ byl zařazen do textu kvůli rytmu.

Hledisko kompoziční

Počátek písně můžeme nazvat epickým začátkem: *Nepudu domu, nepudu domu*. Dochází i k opakování verše na počátku druhé sloky, je tak zajištěna soudržnost textu písně a její cykličnost.

Hledisko hláskové	Hledisko fonetické	Hledisko versologické (v př.)	Hledisko stylistické	Hledisko kompoziční
<ul style="list-style-type: none">• elize	<ul style="list-style-type: none">• kvantita	<ul style="list-style-type: none">• buble	<ul style="list-style-type: none">• epizeuxis• anafora	<ul style="list-style-type: none">• opakování

8.2 Špalíček národních písní a říkadel od M. Alše

Jako druhý materiál k rozboru volíme Špalíček národních písní a říkadel od M. Alše, první vydání tohoto díla se váže k roku 1906.

1. Když jsem šel do nebe,
stavil jsem se v pekle;
nejstarší Luciper
pek si tam erteple.

2. A já jsem ho pěkně
Voňáskou požádal:
ale von, že nedá,
že jsem nepřikládal.

(Aleš, str. 117)

Hláskové hledisko

Ve druhé sloce ve druhém i třetím verši můžeme pozorovat zápis proteze. V obou případech se jedná o protetické v- v oblasti hiátového přeryvu. Přidáním proteze před slovo začínající na vokál je usnadněno vyslovování v proudu řeči.

V první sloce ve čtvrtém verši nalézáme sloveso značící uplynulý děj, ale toto sloveso postrádá koncovku –l; jedná se o elizi, hlásková změna v proudu řeči (zde psaná podoba).

Ve druhé sloce zase pozorujeme výraz: *ňákou*, jedná se o redukovaný tvar neurčitého zájmena v ženském rodě (6. p.) nějakou > ňákou. Opět se jedná o elizi.

Dialektické hledisko

V první sloce vidíme slovo *erteple*, což je vlastně zastaralé pojmenování pro brambory, který je typický pro středočeskou oblast.

Kompoziční hledisko

Počátek písně, tedy první verš první sloky, můžeme označit jako epický začátek.

Hláskové hledisko	Dialektické hledisko (v př.)	Kompoziční hledisko
<ul style="list-style-type: none"> • Proteze • Elize 	<ul style="list-style-type: none"> • Erteple 	<ul style="list-style-type: none"> • Epický začátek

1. Dej Bože! Barboře
Martina s kosou,
aby ji nasekal
travičky s rosou.

2. Než trávy nasekal,
kosamu spadla;
než kosu nasadil,
tráva mu zvadla.

(Aleš, str. 107)

Syntaktické hledisko

V poledním verši první sloky a v prvním verši sloky druhé můžeme pozorovat předmět v genitivní vazbě. Jedná se o genitiv kvantitativní, jeho prostřednictvím je vyjadřováno určité množství popisované věci, v tomto případě: *travičky*, *trávy*.

Stylistické hledisko

První verš první sloky počíná zvoláním, tento jev řadíme pod řečnické stylistické figury. V druhé sloce na počátku prvního a třetího verše vidíme, že dochází k opakování téhož

výrazu: *než*, v tomto případě můžeme mluvit o anafoře (slovní stylistická figura), tedy o opakování slov na počátku jednotlivých veršů.

Syntaktické hledisko	Stylistické hledisko
<ul style="list-style-type: none"> Genitiv kvantitativní 	<ul style="list-style-type: none"> Zvolání (řečnická styl. figura) Anafora (slovní styl. figura)

8.3 Chodské písně a pohádky od J. Š. Baara

1. <u>Haž</u> já z Klenčí pudu,
<u>vohlížet</u> se budu,
svý panence těžké
<u>srce</u> dělat budu. | 2. <u>Vohlídnu</u> se jedenkrat,
<u>dvakrát</u> , třikrát, štyrykrat,
pozdravujte mou <u>panynku</u>
nastotisíckrát. |
|---|---|

(Baar, str. 107)

Hláskové hledisko

V prvním verši první slok můžeme zaregistrovat protezi, ale protezi typickou pro chodské nářečí, totiž protetické h-. V druhém verši máme opět protezi, nyní se ale jedná o protetické v-, které se vyskytuje na hiátovém přeryvu. Protetické v- se nám vyskytuje ještě v prvním verši druhé sloky.

V posledním verši první sloky se nachází výraz: *srce*, tedy srdce bez zapsané hlásky d. Tedy slovo je zapsáno v takové podobě, v jaké je vyslovováno. Toto vypuštění hlásky nazýváme elizí.

Fonetické hledisko

Z fonetického hlediska pro nás může být ještě zajímavé, že není značena kvatita samohlásek: jedenkrat, dvakrát, třikrát.

Dialektické hledisko

Výraz *panynku* ve třetím verši druhé sloky můžeme přiřadit k nářečnímu výrazivu.

Hláskové hledisko	Fonetické hledisko	Dialektické hledisko (př.)
<ul style="list-style-type: none"> • Elize • Proteze 	<ul style="list-style-type: none"> • Kvantita 	<ul style="list-style-type: none"> • panyinka

9 Jazykový obraz vojáka

Vycházíme z textů lidových písní s vojenskou tematikou, které vybíráme alespoň ze dvou souborů lidových písní: K. J. Erben, M. Aleš.

V našem výzkumu je popisovaným objektem voják a vyskytuje v pěti specifických vyobrazeních, lze charakterizovat na základě vztahu vojáka k jiné osobě, v našem případě k matce, otci, milence, panovníkovi a obyvatelům země. Voják je tedy různě vyobrazován.

Cílem naší definice je podat svědectví, tedy o „vojákově“, který je vyobrazován v textech lidových písní. Pokusíme abstrahovat pojetí „vojáka“, které je v jistém ohledu specifické.

Voják, -a m.

= účastník vojenské výpravy, člen vojenské jednotky²⁰

Suffix –ák, jméno kontalelské (pojmenování osob na základě vykonávání činnosti touto substancí spjatou, konatelské jméno o povaze této činnosti nepovídá, význam ustálen konvencí (113, PMČ)

Obecná kategorizace vojáka (objektivní)

- 1) Nadřazená kategorie: armáda, voják je člen armády
- 2) Vzhled: muž v uniformě (kolekce: zbraň, kůň)
- 3) Vlastnosti: odvážný, opilý
- 4) Činnosti: boj, jízda na koni
- 5) Doba působení: v souvislosti - vojna/válka
- 6) Místo působení: mimo domov, cizina

Variety pojmenování vojáka (hodnost, funkce): dragoun, kyrysník, husar, (spec. př. husarka), lejthar

Specifický lexikon: verbovat, maširovat, šavle, kamizola, vejložky

Stereotyp vojáka

Vojáka můžeme charakterizovat jako muže, který odchází na vojnu nebo do války.

- Odchází někam – vojna, válka, cizina;

²⁰<http://vokabular.ujc.cas.cz/hledani.aspx>

- Odněkud - z domova, rodného místa, práce x v opozici: od otravné děvečky, od dívky, která se k muži neměla;
- odchod nucený (respektive je muž odveden) x v opozici: odchod dobrovolný;

Voják zanechává svého dosavadního způsobu života.

- v případě války dává všanc svůj vlastní život x v opozici: chce bojovat za panovníka, dostávat mzdu.

Tento akt odchodu zasahuje nejen do života vojáka, ale i do života lidí, kteří se pohybují v jeho bezprostředním okolí.

Z perspektivy malého rodinného společenství si můžeme v lidových písních všimnout jistého štěpení v reakci na vojákův odchod.

Voják v roli syna

Na mezilidský vztah rodinný můžeme nahlížet:

- Z pohledu matky nebo z pohledu otce;

Dále zde dochází k diferenciaci postoje ohledně synova odchodu na vojnu.

- Rodiče mohou být pyšní x nebo zarmoucení;

Jede mladík na swém koni jede do boje: wraný koník wesel skáče, ale dobrá máti pláče pro dítě swoje. (Mikoláš A., s. 205) - V této písni vidíme prostřednictvím negativního paralelismu – *wraný koník wesel skáče, ale dobrá máti pláče* – matčin smutek nad odjezdem svého syna.

(vraný = černý x dobrá, wesel x pláče)

Já husárek malý, boty rozedrany: ja na vojnu nepojedu, až budu mít novy.

Tatíček to slyšel, ven z komurky vyšel, botky mi dal udělati, na vojnu jet musel. (Mikoláš A., s. 221) - Syn by bez bot na vojnu nejel (kvůli botám; nebo nechtěl – boty byly výmluva).

Chodila matička, po břehu chodila, švarného synáčka na ruce nosila.

„Ach synu, synáčku, co ti mám udělat? Mám-li tě utopit nebo tě vychovat?“

„Má milá matičko, toho nedělejte; radš mě vychovejte, na vojnu mě dejte. Přijde vám pochvala od císaře pána, že jste vychovala švarného hulána.“ (Mikoláš A., s. 217) – statečný syn, chce, aby rodiče byli pyšní

Voják milenec

V kategorii mezilidského vztahu vojáka jako mládence, který je v mileneckém vztahu s dívkou, je odchod na vojnu v drtivém počtu případů velmi smutnou událostí. Dívce odchází milý na dlouhou dobu a není jisté, zda-li se vrátí. V opozici se nachází případ, kdy je mládenec obelháván a láska není opětována, v takovém případě může mládenec odejít na vojnu z trucu.

Pociťované neštěstí

- Neštěstí ze ztráty lásky x neštěstí z nenaplněné/falešné lásky

Přeškoda nastokrát, že musím zanechat milování: začal jsem milovat, musím maširovat bez meškání. Dal jsem se na vojnu pod lejthary, když po všech ulicích v Českých Budějicích verbovali. (Mikoláš A., s. 218)

Škoda tě, Jeníčku, že máš tu šavličku, škoda tě, Jeníčku, že jsi voják! V všední den, ve svátek máš bílej kabátek; škoda tě, že musíš maširovat. (Mikoláš A., s. 227)

Slaviček je malý ptáček, chytit se nedá; mládeneček své panence, šidit se nedá: než bych já se šidit nechal, radši bych se na vojnu dal; vojna svobodná, holka podvodná. (Erben, s. 228) – mládenec by raději šel na vojnu a na své trápení zapomněl

- Pýcha

Proto jsem se na vojnu dal, vojna mi se líbila: koukni, holka, jak mi sluší kamizola zelená. Ta zelená kamizola a vejložky červený, čapka žlutá, zlatý třapce a knoflíky stříbrný. (Erben, s. 448)

Z perspektivy širšího společenství

Voják obyvatel

V případě války je povinností bojovat za panovníka a jeho prostranství. Nutno podotknout, že post vojáka byl vyplácený mzdou.

- Odvaha

Alou! S kuráží, pudem do patálie: díwati se na nás bude králowna Terezie. (Mikoláš A., s. 208)

- Výhody – mzda

Nic mně to líto není, že sloužím císařovi: přeci se mám lepší, nežli švec a krejčí; nic mně to líto není, že sloužím císařovi. (Mikoláš A., s. 214)

Kdyby vojna byla, já bych byl rád: musel by mně císař koníčka dát; koníčka vraného, sedlo na něm; mějte se panenky, s pánem Bohem! (Erben, s. 436)

Voják „čeledín“

Odchodem mužů na vojnu přicházeli statkáři, hospodáři, sedláci atp. o pracovní sílu.

Trávo, trávo, trávo zelená! Padá na tě rosa studená. Kdo ťa bude, trávo, kosit, až já budu šablu nosit. Trávo, trávo, trávo zelená! (Mikoláš A., s. 215)

Tenkrát mně bylo dobře, když jsem koně pásával, tenkrát mně bylo dobře, když jsem koně pás: vrany koně pásával, hezky holky miloval; tenkrát mně bylo dobře, když jsem koně pás. (Mikoláš A., s. 226)

Voják přivandrovalec

Vojáci, kteří se neustále přemísťovali z jednoho místa na druhé, působili značnou škodu. Ať už se to týkalo zničené úrody nebo okrádání obyvatel. Ve válečném období nejsou ani peníze na mzdy, není jídlo.

Čí to koničky, čí to? Pošlapaly nám žito, pošlapaly nám jary, nebylo ještě zraly. Čí to koničky, čí to? Pošlapaly nám žito; Pošlapaly nám ječmen, z konce do konce všecken. (Mikoláš A., s. 216)

Šel jsem a měl jsem mošnu novičkou, šel jsem a měl jsem vajec plničkou: husaři mně potkali, vajíčka mi vybrali; šel jsem a měl jsem mošnu prázdníčkou. (Mikoláš A., s. 223)

Závěr

V praktické části jsme si na reprezentativních příkladech ukázali, jaké prostředky, kompoziční postupy a stylistické figury můžeme v textech písní nalézt. Můžeme konstatovat, že na výstavbě textů lidových písní se velmi často podílejí tyto kompoziční postupy: dialog, monolog, epický začátek.

Epický začátek nás uvádí do písňového děje. Monologem a dialogem bývá vyjadřována statická situace, v které je mluvčími něco řešeno.

Zaregistrovali jsme také časté užívání slovních stylistických figur jako je epizeuxis a anafora, tedy opakování stejných slov. Epizeuxis podporuje zvukovou složku písně. Anafora zase zajišťuje veršovou návaznost a textovou celistvost.

O výše zmiňovaných jevech můžeme konstatovat, že jsou pro písňový text charakteristické. Všechny se podílejí na kompozici textu. Slovní stylistické figury navíc podporují zvukovou složku, která je pro píseň velmi důležitá, ať už z hlediska estetického účinu nebo jako prostředek, který usnadňuje zapamatování textu.

Hlavním předmětem našeho zkoumání byly jevy spadající pod jazykovědu.

Jazyková specifika byla ukázána na zúženém výběru příkladů. Tyto příklady byly ale pečlivě vybrány, a to z prostého důvodu – všechny z uvedených jazykových jevů spadající pod jazykovědnou disciplínu (vyjma perfekta) jsou reprezentanty nejfrekventovanějších jazykových specifik, která byla v průběhu celého průzkumu nalezena.

Nejpočetnější skupinu představují specifika z oblasti hláskoslovné. Přední pozice drží elize a proteze. K vypouštění hlásek (tedy k elizi) dochází velmi často, ve výsledku se nám zkrátí slovo. Prostřednictvím elize je v podstatě regulován rytmus a zároveň je usnadněná i artikulace. Rytmus je základním stavebním prvkem písně a druhým specifickým zdrojem lidové tvorby. Artikulace zase úzce souvisí se zpěvem, který je prvním specifickým zdrojem.

Elize byla reprezentována vypuštěním koncovky –l u slovesa v minulém čase, redukováným výrazem (př. nákou) a apostrofem.

Hlavní funkcí proteze je usnadnění výslovnosti. Běžně k ní dochází u hiátového přeryvu a u slova počínající na vokál /o/.

Významová stránka se v lidových písních pohybuje často v primární úrovni. Zajímavé se sice jeví frazémy, jejichž výskyt ale nebyl tak četný.

Můžeme konstatovat, že dominantní jazyková specifika spočívají spíše ve složce mluvnické.

V textech písní byl velmi pozoruhodný způsob jejich zápisu. Do textů pronikají prvky charakteristické pro orální formu. Namísto spisovné jazykové formy je upřednostněna forma nespisovná – tedy lidovější, přirozenější a k provádění písní vhodnější. V tomto ohledu bychom mohli konstatovat, že text lidové písně se snaží být zápisem, který odpovídá samotnému znění slov.

Jako zajímavé se jeví pojetí jazyka a jazykového obrazu světa v rámci kognitivní lingvistiky, v textech lidových písní se nalézají poměrně dost materiálu pro další výzkum, ať už se to týká stereotypů či nahlížení na pojem (a jeho obsah) z různých hledisek. Konkrétně by mohl být plodný výzkum ohledně jazykového obrazu vody v textech lidových písní.

Seznam použité literatury

Primární literatura:

- ALEŠ, Mikoláš. *Špalíček národních písní a říkadel*. Český Těšín: Agave, 2000
- BAAR, Jindřich Šimon. *Chodské písně a pohádky*. Praha: Odeon, 1975
- ERBEN, Karel Jaromír. *Prostonárodní české písně a říkadla*. Praha: Jaroslav Pospíšil, 1864

Sekundární literatura:

- BARTMIŃSKI, Jerzy. *Jazyk v kontextu kultury. Dvanáct statí z lublinské kognitivní lingvistiky*. Praha: UK, 2016
- BENEŠ, Bohuslav. *Česká lidová slovesnost. Výbor pro současného čtenáře*. Praha: Odeon, 1990
- CHROMÝ, Jan. *Protetické v- v češtině*, Praha: FF UK, 2017
- PECHÁČEK, Stanislav. *Lidová píseň a sborová tvorba*. Praha: Karolinum, 2010

Jazykové příručky:

- CVRČEK, Václav „et.al.“. *Mluvnice současné češtiny*. Praha: Karolinum, 2015
- DITTMAN, Robert „et.al.“. *Historická mluvnice a historická lexikologie*. Praha: FF UK, 2013
- GREPL, Miroslav „et.al.“. *Příruční mluvnice češtiny*. Brno: NLN, 2012

Články, příspěvky z konference:

- GREGOR, Alois. O zápisu lidových písní po jazykové stránce. *Český lid* 40, 1953, s. 114-117
- HORÁLKOVÁ, Zdeňka. K jazyku lidových písní. In: *Od samomluvy k chóru*, Praha: Galén, 2016, str. 75-83. ISBN 978-80-7492-282-4
- Bystrov, Michal. *Od samomluvy k chóru aneb písniček se držte*. Čtení o české lidové a zlidovělé písni. Praha: Galén, 2016. ISBN 978-80-7492-282-4
- THOŘOVÁ, Věra. Textová stránka chodských lidových písní. *Český lid* 80, 1993, s. 209-216
- VAŇKOVÁ, Irena. Obraz světa v mateřském jazyce. In: *Obraz světa v jazyce*, Praha: FF UK, 2001, str. 19-28. ISBN 978-80-7308-005-1